

KIRGIZ ADI ÜZERİNE

Called On The Kyrgyz

Dr. Mayramgül DIYKANBAYEVA*

ÖZ

Kırgızlar Orta Asya'daki Müslüman Türk boylarından biridir. Türk dili ve tarihine ait kaynaklarda verilen bilgiler Kırgızların en eski Türk boylarından biri olduğunu göstermektedir. Kırgızlarla ilgili ilim dünyasında çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Bunlardan biri Kırgız kelimesinin etimolojisidir.

Bu kelimenin etimolojisi ile ilgili Türkçe, Arapça, Farsça kaynaklarda çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Bunların bir kısmı ilim dünyasındaki tartışmalara, diğerleri de halk arasında çeşitli efsanelere dayanmaktadır. Bu yazıda, bilim adamlarının Kırgız kelimesinin etimolojisiyle ilgili çeşitli görüşleri özetlenmiş; Kırgız adıyla ilgili efsanelere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Orta Asya, Kırgız Türkleri, Kırgız Etimolojisi, Kırk Kız, Efsane.

ABSTRACT

Kyrgyzs in Central Asia are one of the Muslim Turkish tribes. Turkish language and history of the sources provided that Kyrgyzs are one of the oldest tribes around the Turks. There are various discussions with the Kyrgyzs in the scientific world. One of these is the etymology of "Kyrgyz" word.

Related to the etymology of this word in Turkish, Arabic, Persian sources, gives numerous information. Some of these are based on the discussion in scientific world and some of the others are based on legends which are live in among the folk. In this paper, a variety of scientists opinions about the etymology of "Kyrgyz" word and this word's, which can be set off from legend, etymologic analysis were trying to do.

Key Words: Central Asia, Kyrgyz Turks, Kyrgyz Etymology, Forty Girl, Legends.

Adlarının menşei ve manası hakkında çeşitli fikirler öne sürülmüş olan Kırgızlar, Çin tarihi kaynaklarında "Gengün" ve "Hia – Kia – Sseu" şeklinde kaydedilmiştir. Çince de bu kelimenin karşılığı Kırgız olduğu ileri sürülmektedir.

"Kırgız" kelimesinin etimolojisi ve Kırgızların ilk mekânlarıyla ilgili Türkçe, Arapça, Farsça çok sayıda kaynakta bilgiler bulunmaktadır. "Kırgız" kelimesi Grekçe – "Herkis", Arap ve Fars dillerinde "Kırkız", "Hırhır" olarak karşımıza çıkmaktadır.¹ Kaşkarlı Mahmut'un "Divanü Ligati't - Türk" adlı eserinde de Kırgızlar hakkında bilgiler verilmiştir.

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Öğr. Gör.

¹ Yuliy Hudyakov, Enisey Kırgızlarının Tarihi, bkz. *Kırgızdar*, c. 1, Ed: Keleş Cusupov, Bişkek, Kırgızistan Baskısı, 1991, s.118.

Adı geçen eserde “Kırgız” bir Türk boyunun adıdır denmektedir.²

Kaşkarlı Mahmut'tan sonra da çok sayıda bilim adamı eski Kırgızların tarihi, “Kırgız” adının çıkışı ve anlamıyla ilgili bilgiler vermiştir. Tatar bilim adamı Hadi Atlasi başta olmak üzere diğer bilim adamları, “Kırgız” adının çıkışını Oğuzlarla bağdaştırmaktadır. Muhammet Murat Ramzi adlı bir diğer Tatar âlim Kırgızları, Oğuz Han soyundan gelen Türk boylarından biri saymaktadır. “Guz” “Oğuz”un kısaltılmış şeklidir. Bundan dolayı “Kırgız” adı kırlarda gezen “guzlara” aittir. Tarih araştırmacısı Ramzi; “ne olursa olsun ‘Kırgız’ demek, kırdaki ‘guz’ demektir”, diyor³.

Alman kökenli Rus bilim adamı Radloff'a göre “Kırgız” adı “kırk yoz” (kırk boy) anlamına gelmektedir. Manas destanında “Kırgız – kırk kabileden oluşmuş” söylemiyle uyumaktadır⁴.

Kırk kız adıyla ilgili başka bir rivayet de şöyledir: Han'ın kızı kırk kız arkadaşı ile gezmek için uzaklara gider. Bu sırada düşman saldırıya geçer, Han'ın ülkesini talan eder ve herkesi öldürür. Obadan sadece kızıl bir it ve geziye giden kırk kız sağ kurtulur. Bu kırk kızdaki türeyen boya da Kırgız adı verilir.⁵

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kırgızistan'da seyahat eden Rus bilim adamları bu efsaneyi derleyip yazıya geçirmiştir. Özellikle 1856 yılında Kazak bilim adamı Ç. Valihanov'un “Zapiski o Kirgizah” (Kırgızlar Hakkında Yazılar) adlı çalışmasında bu efsane hakkında geniş bilgiler verilmiş ve efsanenin İslam dünyasında yayılmasında rolü olmuştur. 1860 yılında Kırgızistan'a gelen M. İ. Venyukov da aynı efsaneye “Puteşestviya po okrainam Ruskoy Azii i zapiski o nih” (Rus Asya'sına Seyahat ve Onlar Hakkında Notlar) adlı kitabında yer vermiştir. XIX. yüzyılın Rus tarihçisi N. A. Aristov 1895 yılında Sank Peterburg'da yayımlanan “Vıyasneniya etniçeskogo sostava kirgizov – kazahov bolşoy ordi i karakirgizov” (Kırgız- Kazak büyük boyunun ve Karakırgızların etnik içeriğinin araştırılması) adlı çalışmasında “Kızıl it ile ilgili efsane, büyük ihtimalle eski dinlilerin ata babaları olan Usunlardan söz etmekte” demiştir. Çünkü Kırgızların ata babaları sanılan Usunlar sarışın, mavi gözlüdür.

Bu efsane totemin hâkim olduğu eski dönemlerde ortaya çıkmış olsa gerek. Çünkü mitolojik anlayışın hâkim olduğu dönemlerde hayvanlar insan, insanlar hayvan kılığında görünebilmekteydi.

Rus bilim adamlarından Berezin de “Kırgız” adının kırk sayısından geldiğini öne sürmektedir. Üsöyün Acı adlı Kırgız araştırmacısı ise Türklerde kırk sayısının kutsal sayıldığını ve bundan dolayı kırk sözcüğüne çokluk eki “ız'ın” eklendiğini ve “Kırgız” adının

² A. Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksikaları*, Bişkek, Kırgızistan Basması, 1992, s.26.

³ S. Attokurov, *Kırgız Etnografyası*, (Kırgız elinin kelip çıkışı), Bişkek, KMLU Basması, 1998, s. 15.

⁴ Üsöyün Acı. “Kırgız, Degen Atalma Cönündö Köz Karaştar”, bkz. *Kırgızdar*. c. II. Ed: K. Cusupov. Bişkek, Kırgızistan Basması, 1991, s.77.

⁵ Kalıbek Baycigitov. *Kırgız Mitleri, Ulaşmaları cana Legendaları*, Bişkek, İlim Basması,1985, s. 56.

oluşturduğunu söyleyenler de vardır, demektedir.⁶

Türklerin tarihini araştıran Muhammet Ebulgazi Bahadır Han'ın "Türk Şeceresi" adlı eserinde şu bilgiye rastlamaktayız: "Oğuz Han'ın altı oğlu vardı. Onların adları, *Künhan, Ayhan, Yıldızhan, Kökhan, Dağhan ve Denizhan* idi. Bu altı oğlanın en büyük hanımlarından dünyaya gelmiş dörder çocukları vardı. Ayrıca küçük hanımlarından da doğmuş çocukları vardı. Bu küçük hanımlardan birinin oğlunun adı Kırgız idi. Ancak Kırgız'ın Oğuz'un altı oğlunun hangisinden olduğu belli değil". Bu eserde; "Oğuz Han'ın Kırgız adında bir torunu vardı. Kırgızlar işte onun neslindedir. Ancak o zamanlar Kırgızlar çok az sayıdaydılar. Bundan dolayı Moğollar, Tatarlar ve diğer kabileler hayvanlarına otlaklar bulmak için Kırgızların mekânına gelip yerleşmişlerdir. Fakat onlar hangi boya ait olduklarını bilirler." denilmektedir. Ebulgazi Bahadırhan'ın verdiği bu bilgilerden Kırgızların çok eskiden beri bir Türk boyu olduğu görülmektedir.⁷

Bazı araştırmacılar ise "Kırgız" adının "kır" ve "kez" sözünden geldiğini ileri sürmektedir. "Kır" terimi Kırgızcada "dağ tepesi" anlamına gelmektedir. Bu halk da hep dağlarda gezerek, göçerek hayatlarını sürdürdükleri için "kır gez" olarak adlandırılmıştır, demektedir. Bu fikre inananlar arasında Uygur tarihçisi Kaşkarlı Emir Asan da vardır .

Bazılarına göre Kırgız; "kahraman halk", "savaşçı halk" ve "bundan dolayı bu halkı kırıp tüketemezsin" anlamına gelen "kır gıs" kelimesinden gelmekte ve "kıramazsın" anlamı taşımaktadır. Ancak bu fikrin doğruluk ihtimali çok azdır. Çünkü "Kırgız" kelimesinin savaşlardan önce ortaya çıktığını kanıtlayan belgeler vardır.⁸

Kırgızlar arasında Kırgız kelimesinin etimolojik anlamıyla ilgili çeşitli efsaneler anlatılmakta ve görüşler öne sürülmektedir. Kırk kızla ilgili halk arasında anlatılan ikinci efsane de şöyledir: Çok eskiden Akeşe (Kendisi Arap kökenli olup, Stam kabilesinden olduğu söylenmektedir) adında bir adam Sibiryâ ve Yeniyeş'de yaşayan Kalmuklar'a İslâm dinini yaymak amacıyla varır. Akeşe'den Mansur adında çocuk dünyaya gelir. Akeşe ölünce oğlu Mansur Kalmuklar'ın değerli adamı İroo – Cıroo'nun evinde hizmetçi olarak yaşamına devam eder. İroo – Cıroo Mansur'u çok sever ve kendi kızıyla evlendirir. Mansur yavaş yavaş Kalmuklar arasında İslamiyeti yaymaya başlar. Zaman geçer, iki çocuğu olur. Kızının ismini Apal, oğlunun ismini Minal koyar. Kızı on bir, oğlu yedi yaşına gelince Mansur ölür. Bu sırada halk arasında Apal'ın geceleri evden çıkıp sabaha doğru eve geldiğiyle ilgili dedikodular başlar. Halk küçük Minal'a ablası Apal'ın kötü yola düştüğünü söyler. Minal bu söylentinin doğru olduğunu öğrenmek için gece ipin bir ucunu ablasının ayağına, diğer ucunu da kendi ayağına bağlar, yatağına girer. Amacı ablası kalkarsa kendisinin de uyanmasıdır. Gerçekten de gece yarısı ablası kalkar, dışarıya doğru yönelir. Minal uyanır peşinden gider. Ablası Apal koşarak dağda bir mağaraya girer. Minal da

⁶Üsöyün Acı. "Kırgız" degen atamla cönündö köz karaştar, *Kırgızdar*, c.II, Bişkek, Kırgızstan Basması, 1993, s. 37. A. Baytur, *Kırgız Tarihinin LeksİYaları*, 1.kitep, Bişkek, Uçkun Basması, 1991, s. 30.

⁷ Ebulgazi Bahadır Han. *Şecerei Terakime* (Türkmenleriñ şeceresi), Aşgabat, İlim Basması, 1992, s. 18. A. Baytur, *Kırgız Tarihinin LeksİYaları*, 1. kitep, Bişkek, Uçkun, 1991, s.29.

⁸ S. Attokurov. Kırgız Elinin Kalıptanışı, bkz. *Kırgız Etnografyası*, Bişkek, KMUU Basması, 1998, s. 48.

peşinden girer. Gözlerine inanamaz. Mağara altından yapılmış, başköşede de kırk çilten⁹ oturuyor. Onların aksakalı: “Neden insanoğluyula geldin?” diye Apal’a kızar. Apal “Hayır, ben kendim geldim” der ve arkasına bakar, küçük Minal’ı görür. Tam bu sırada kırk çiltenden biri kalkıp Apal ile Minal’a su gibi sıvı bir içecek verir. Minal içeceğin tadına bakar. Bal gibi tatlı içeceği içen Minal deli olur. Fakat onun gönlünde hep ablasının temiz olduğu kalır. Bundan dolayı hep “Apal ak” diyerek gezer. Bunu duyan Kalmuklar “Ak, Allah’ın adı, Apal da Allah; Minal da Allah’ım diyor, bunları öldürmek gerek” derler ve ikisini de yakıp külünü suya bırakırlar. Suya bırakılan küller, rengârenk köpük olur ve yavaşça akmaya devam eder. Tam bu sırada hanın kızı kırk kızla su kenarına geziye çıkmıştır. Kızlardan biri bu rengârenk köpüğün tadına bakar, köpüğün lezzetine dayanamayıp öbür kızları çağırır. Onlar da köpüğün tadına bakarlar. Böylece kırk kız bu köpükten gebe kalır. Bunu duyan han çılgına döner. Kızların öldürülmesini emreder. Hanın veziri kızları öldürmek için dağa götürür fakat kıyamaz. Sağ bırakır.

Bu duruma üzülen, dertlenen han kızı şu şarkıyı söylemiş:

<i>Akıyatsız ataga,</i>	Adaletsiz babaya,
<i>Han da bolso calınba,</i>	Han da olursa yalvarma,
<i>Ölüp ketsin öz kızı,</i>	Ölürse ölsün öz kızı,
<i>Ümüt kılıp taarınba,</i>	Umut edip darılma,
<i>Kırk kız baarı bir künü,</i>	Kırk kız hepsi bir günde,
<i>Boozuyt degen bolobu.</i>	Gebe kalabilir mi?
<i>Kırk kızdı bütün öltürü,</i>	Kırk kızı bütün öldürüp,
<i>Kanıbızga toyobu.?!¹⁰</i>	Kanımıza doyar mı?!

Bu kırk kızdan doğan çocukların neslinden Kırgızlar oluşur. İslami motifler içeren bu efsanenin, İslamiyet’in kabulünden sonra yeniden şekillendiği görülmektedir.

Kırk kızla ilgili anlatılan ve halk arasında daha çok kabul gören üçüncü bir efsane daha vardır. Bu efsanenin halk arasında mitolojik bir anlatımı vardır. Efsaneye göre, önceden bir padişah varmış, onun güzeller güzeli bir kızı varmış. Padişah kızına bir kale yaptırmış, hizmetine kırk kız vermiş ve erkeklere göstermeden kızına bakarmış. Günlerden bir gün kızlar eğlenmek için geziye çıkmışlar, sarayın ortasından akan suya varmışlar ve suyun üstündeki köpüğü görmüşler. Kızlar köpüğe ilgi duymuşlar ve onda yıkanmışlar. Köpükle yıkanan kırk kız hamile kalmış, bundan padişahın haberi olmuş. Bu duruma kızan padişah kırk kızı ıssız bir dağa götürüp bırakmış. İşte bu kırk kızdan Kırgız boyu türemiş.¹¹

Kırgızların tarih sahnesine çıkışıyla ilgili mitolojik efsanelerden biri de Kırgızların doğandan türemesidir. Efsaneye göre, Kırgız boylarından birinin bir atası ve bu atanın üç karısı varmış. Bu üç kadının en küçüğü, gece uyurken bir rüya görmüş. Çadıra bir avcı doğan gelmiş yatağının etrafında uçarak dolaşmış. Sonra da nasıl olmuşsa bu kadın gebe

⁹ Göze görünmeden insanlar arasında yaşayan ve tabiatüstü güçlere sahip olan kırk derviş.

¹⁰ S. Zakirov, “Kırgız Etnonimi Cönündö”, bkz. *Kırgız Adabiyatının Tarihi*, c. I, Bişkek, Şam Basması, 2004, s. 21.

¹¹ Üsöyün, Acı. “Kırgız, Degen Atalma Cönündö Köz Karaştar”, bkz. *Kırgızlar*, Ed. K. Cusupov, c.II, Bişkek, Kırgızstan Basması, 1993, s. 78.

kalmış. Kırgız boyunu idare eden reislerin hepsi bu küçük kadının soyundan gelmiş¹².

Yine Kırgızlar arasında anlatılan “Kır Oğuz” efsanesi de şöyledir: Kırgızların ilk atası Karahan adında bir adamdı. Karahan’ın beş oğlu ve çok sayıda hayvanı vardı. Karahan’ın hayvanları çoğaldığından dolayı kendi yaylak, kışlaklarına sığmaz olmuştu. Günlerden bir gün Karahan’ın Oğuzhan adında akıllı, cesur, güçlü bir çocuğu dünyaya gelmiş. Karahan öldükten sonra Oğuzhan babasının yerine han olmuş. Karahan ölmeden önce bütün mal varlığını çocuklarına bölüştürmüştü. Bu Karahan’ın altı oğlundan yirmi dört çocuk doğmuş. Bunlar büyüyüp her tarafa han olmuşlardır.

Günlerden bir gün Oğuzhan’ın oturduğu çadırın etrafına bir bozkurt gelmiş. Oğuzhan’ın yirmi dört torunu bu kurdu öldürme kararı almışlar. Bunu bilen bozkurt Tanrı’ya yalvarmış. Tanrı buna acımış ve birden şiddetli yağmur başlamış. Her yer su ile kaplanmış. Bu sırada yirmi dört torunun en küçüğü bir dağ tepesine çıkmış, kendini kurtarmış. Tanrı bu çocuğa acımış, günü ısıtmış, yeri kurutmuş. Bu felaketten kurtulan bütün adamlar buraya toplanmış. Oğuzhan’ın torununun her geçen gün halkı ve hayvanları çoğalmış. Halk onu kendilerine han ilan etmiş. Böylece kırdaki yaşayan Oğuz nesli “Kıroğuz” diye adlandırılmış. Bunun anlamı da kırdaki yaşayan Oğuzlardır. Kırgız sözü de “Kıroğuz” sözünün değişmiş halidir. Karahan ile ilgili bilgiler Semetey kahramanlık destanında şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

<i>Ayköl baatır Manastın</i>	Ayköl ¹³ kahraman Manas’ın
<i>Çoñ atası Kara han,</i>	Büyük babası Kara Han,
<i>Kara handan taragan</i>	Kara Handan türeyen
<i>Oyrotto çok Orozdoy</i>	Kalmukta yok Oroz gibi
<i>Orozdudan taragan</i>	Orozludan türeyen
<i>Kara mürtöz Cakıp han,</i>	Merhametsiz Cakıp han,
<i>Cakıp handan taragan</i>	Cakıp handan türeyen
<i>Caydarı ayköl şer Manas.¹⁴</i>	Kahraman ayköl şer Manas.

Sonuç olarak Kırgız kavramının kökeni ve anlamıyla ilgili çok sayıda rivayetin yanı sıra yazılı kaynaklarda bilgiler mevcut olduğu görülmektedir. Ancak yukarıda görüldüğü gibi Kırgız Türkleri ile ilgili pek çok anlatımda ortak ata babalarının çıkışı, kırk kız ile bağdaştırılmaktadır.

Kırk kız ile ilgili efsanede yer alan ortak unsur köpükten hamile kalma motifidir. Bu efsanelerde bahsi geçen köpük, ölümsüzlük getirmese de bizzat hayatın kaynağı olarak görülmektedir. Hayat suyuyla ilişkilendirilecek olursak, bu efsanelerin İslam öncesi dönemlerde teşekkül etmiş olduklarını söyleyebiliriz.

Doğan ile ilgili efsanenin de, totemistik izleri taşımasından dolayı İslam öncesi dönemlerde oluştuğu düşünülmektedir.

¹² Bahaeddin Ögel. *Türk Mitolojisi*, c.1, Ankara, TTK Yayınları, 1993, s.595.

¹³ Destan kahramanı Manas’ın unvanlarından biri.

¹⁴ A. Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksikallerinden*, 1. kitep, Bişkek, Uçkun Basması, 1991, s. 32.

Yukarıda özetlediğimiz son efsanenin ise, Oğuz Kağan destanının İslami varyantından izler taşıdığı görülmektedir. Fakat Oğuz Kağan ile ilgili söylencelerin tamamının kaynağı İslam öncesi döneme aittir. Bunlardan yola çıkarak Kırgızların adıyla ilgili efsanelerin İslam öncesi dönemlerde teşekkül ettiğini söyleyebiliriz. Fakat bunların hangisinin veya hangilerinin daha eski olduğu konusunda karar vermemiz şuan için mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- ACI, Üseyin, *Kırgızdar*, c. II, Ed. K. Cusupov, Kırgızstan, Bişkek, 1993.
- ATTOKUROV, Sabır, *Kırgız Etnografyası*, KMUU, Bişkek, 1998.
- BAHADIR HAN, Ebulgazi, *Seçerei Terakime*, İlim, Aşhabat, 1992.
- BAYCİGİTOV, Kalıbek, *Kırgız Mitleri, Legendaları cana Ulaşmaları*, İlim, Bişkek, 1985.
- BAYTUR, Anvar, *Kırgız Tarihinin Leksiyaları*, 1. kitep, Uçkun, Bişkek, 1991.
- BUTANAYEV, Viktor, BUTANAYEVA, İrina, *Yenisey Kırgızları Folklor ve Tarih*, çev: Yaşar Gümüş, Ötüken, İstanbul, 2007.
- HUDYAKOV, Yuliy, *Enisey Kırgızdarının Tarihi*, Kırgızdar, c.1, Ed. K. Cusupov, Kırgızstan, Bişkek, 1991.
- KALKAN, Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge, İstanbul, 2006.
- ÖGEL, Bahaedin, *Türk Mitolojisi*, c. 1, TTK, Ankara, 1993.
- ZAKİROV, Zayır, *Kırgız Etnonimi Cönündö*, Şam, Bişkek, 2004.